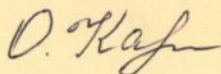

Дніпропетровський державний університет

На правах рукопису

Карабута Олена Павлівна

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА І
СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА
ЗООЛОГІЧНИХ НАЗВ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ - 1997

00751019 (N)

Дисертація є рукописом

Роботу виконано на кафедрі української мови
Запорізького державного університету

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, професор
ОЛІЙНИК І.С.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
КОЛОМІЄЦЬ М.П.кандидат філологічних наук, доцент
АРЕШЕНКОВ Ю.О.

Провідна установа:

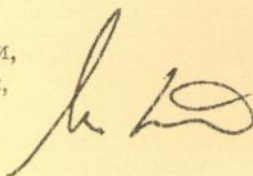
Харківський державний університет

Захист відбудеться "24" вересня 1997 року о
12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.03.01.16 для
захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора
філологічних наук при Дніпропетровському державному університеті
за адресою: 320625, м.Дніпропетровськ, пров. Науковий, 13, корп. 1,
філологічний факультет, ауд. 804.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розісланий "14" серпня 1997 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор філологічних наук,
доцент

Т.С.ПРИСТАЙКО

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

В епоху науково-технічного прогресу проблеми термінології та номенклатури цікавлять не тільки фахівців тієї чи іншої галузі, але й лінгвістів, які на протязі останніх десятиріч інтенсивно досліджують цей шар лексики. Основу української термінологічної системи становить питома лексика, що ввійшла в науковий обіг шляхом її дефінування. І тому дуже важливо розвивати науку рідною мовою, використовуючи національну термінолексику для закріплення й відтворення наукових здобутків.

Лексика сучасної української літературної мови становить досить струнку та надзвичайно розгалужену систему, яка складається з численних підсистем і взаємопов'язаних мікроструктур.

В українському мовознавстві були об'єктом системного дослідження політекономічна термінологія, суспільно-політична, математична, медична, юридична, метеорологічна, географічна, лісової та деревообробної промисловості, лексика виноградарів, рибалок, вивчалися лексико-тематичні групи рослин, птахів. Певної мірою досліджена космічна термінологія та лексика бджолярів.

Але, незважаючи на підвищений інтерес лінгвістів до вивчення лексичного складу української літературної мови, семантико-граматична структура зоолексики (найменування звірів) ще далеко не повністю вивчена.

Дисертаційна робота присвячена аналізу семантико-словотворчої структури зоолексем (клас ссавці) в українській мові. Науковий інтерес і актуальність дослідження пояснюється тим, що вона ще не повністю досліджена. Увагу східнослов'янських мовознавців привертала різноманітна лексика на позначення живої природи. Вони досліджували найменування рослин, птахів, риб, тварин, діалектні назви вівчарства (Берлізов А.А., Богуцька Г.І., Герд А.С., Дзензелівський Й.О., Забинкова Н.Н., Зайченко Н.Ф., Клепікова Г.П., Рукіна Е.П., Сабодаш І.В., Трубачов О.М., Шамота А.М., Шарашова М.К., Фроляк Л.Д.).

Перші спроби вивчення назв тварин в українській мові здійснили В.Л.Карпова на матеріалі пам'яток XIV-XV ст. та Н.П.Дейниченко на діалектній основі.

У дисертаційній роботі вперше в україністиці аналізується історія формування та становлення української зоологічної лексики, визначаються основні способи творення зоолексем, розкриваються їх семантичні та словотворчі особливості, вивчається продуктивність, логічна доцільність і перевага одних моделей і словотворчих типів над іншими. Робота являє собою першу спробу системного аналізу зоолексем у системі тематичних і лексико-семантичних груп. Кожна сучасна наука розглядає свій об'єкт у трьох аспектах: це структура (з чого складається об'єкт, як його складові частини пов'язані між собою), походження ("біографія" об'єкта або науки про нього), особливості функціонування¹.

Мета роботи полягає в лінгвістичному дослідженні історії формування української зоологічної лексики, процесу виникнення та розвитку системи номенів, основних способів словотворення. У роботі також встановлюється, що ця система успадкувала від більш раннього періоду, вивчається співвідношення національних і запозичених номенів на різних етапах її становлення. Мета роботи обумовлює такі завдання, як:

- 1) встановити основні ознаки номенклатурних одиниць і термінів досліджуваної системи;
- 2) виділити тематичні та лексико-семантичні групи (ЛСГ) системи;
- 3) описати смислові відношення номенів у межах ЛСГ;
- 4) охарактеризувати сучасну зоологічну лексику української мови в плані змісту;
- 5) виявити основні закономірності становлення зоолексем, а також зміни, які виникли в семантичних структурах слів - найменування

¹ Русанівський В.М. Складова інтернаціонального виховання // Українська мова і література в школі. — 1987. — №11.—С.33.

ссавців, або звірів;

6) визначити місце і роль споконвічно українського, запозиченого фондів у зоологічній номенклатурі і дати їм лінгвістичну інтерпретацію;

7) описати синтаксичну структуру сучасної зоологічної номенклатури;

8) вивчити продуктивність словотворчих типів, логічну доцільність і перевагу одних моделей і синтаксичних конструкцій над іншими.

Методологія і методика дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є теорія розуміння мови як суспільного явища. Це дозволяє розглядати процес словотворення як пошук шляхів реалізації певних моделей, як процес реалізації системних можливостей мови на базі внутрішніх протиставлень діалектичних суперечностей. Такий підхід дає можливим виявити причинно-наслідкові відношення між елементами, які беруть участь у дериваційному акті, що веде до появи нового слова.

Виходячи із загальноприйнятого в сучасному мовознавстві розумінні мови як складної в структурному відношенні системи систем, компоненти якої взаємозв'язані та взаємообумовлені, в роботі застосовується системний аналіз, суть якого полягає в поданні об'єкта в його цілості та виділення складових його елементів, визначення їх взаємовідношень. Основним методом дослідження мовного матеріалу є описовий. Частково використовувались порівняльно-історичний метод та метод зіставлення. Залучаються також статистичні дані.

Джерела фактичного матеріалу. У дослідженні використовуються тлумачні, етимологічні, історичні, перекладні словники слов'янських і неслов'янських мов, а також діалектні словники, навчальні посібники, довідники. Функціонування зоолексем простежується на матеріалі художньої літератури, газет, наукових і науково-популярних видань.

Теоретичне значення та практичне застосування. Дослідження зоологічної номенклатури (клас ссавці) дає можливість визначити місце

і роль зоолексем у структурі сучасної української мови, виявити основні закономірності способів і засобів номінації, а також загальні тенденції розвитку лексики, розкрити закономірності функціонування зоологічних номенів на сучасному етапі.

Матеріал дослідження може використовуватися при укладанні тлумачного, етимологічного, зоологічного перекладних словників, при упорядкуванні сучасної зоологічної номенклатури. Результати дослідження можуть бути використані при читанні спецкурсів і спецсеминарів, при вивченні термінології на філологічних факультетах вузів, а також при проведенні профорієнтаційної роботи з учнями на уроках української мови.

Апробація роботи. Основні положення і результати дослідження заслуговувались на наукових конференціях Херсонського державного педагогічного інституту. Дисертація та окремі її розділи обговорювались на засіданнях кафедри української мови Запорізького державного університету. По темі дослідження опубліковано 8 робіт.

Лінгвістична концепція та завдання дослідження визначили структуру роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків, списку джерел і їх умовних скорочень.

На захист виносяться:

1. Лексико-семантичні групи найменувань тварин (клас ссавці) є результатом складного процесу номінацій, в яких поєднуються як екстралінгвістичні, так і лінгвістичні фактори. У процесі аналізу семантичної структури зоологічної лексики виявлено: терміни та номенклатурні одиниці, що вживаються у зоотермінології (клас ссавці); найменування, що означають тварин інших класів; найменування, що відомі у ботаніці, астрономії, геології, ветеринарії, тваринництві, медицині, мисливстві, військовій справі.

2. Із виникненням наукової зоології загальноживані слова набули спеціальної термінологічної функції у мові науки. Все це говорить

про те, що зоологічна термінологія є складовою частиною словникового складу української літературної мови, і тому у ній відбуваються ті ж самі лексико-семантичні процеси, що й у літературній мові. Найпоширенішим явищем у зоотермінології є явище синонімії, характерні і словотворчі варіанти, і наявність лексичної та дериваційної антонімії.

3. Формування зоологічної термінології (клас ссавці) відбувається на національній основі. Високий науковий рівень сучасної зоології сприяє появі та закріпленню в ній запозичених термінів.

4. Досліджуючи структурну систему зоологічних термінів (клас ссавці), виділяємо терміни-слова і терміни-словосполучення. У процесі творення слів-термінів використовуються морфологічний, морфолого-синтаксичний і лексико-семантичний способи. Поширеним типом побудови українських зоологічних термінів (клас ссавці) є творення лексикалізованих словосполучень, які виконують функцію найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ І ВИСНОВКИ РОБОТИ

У вступі обгрунтовується вибір теми дослідження, розкривається її актуальність, об'єкт, предмет, мета, завдання, методологічна основа, методи і джерела дослідження, сформульовані наукова новизна, теоретична і практична значущість. Крім того, висвітлюються деякі теоретичні питання, пов'язані з поняттям “номен” і “термін”, “номенклатура” і “термінологія”, висловлюється ставлення автора до проблемних питань, вивчаються шляхи становлення та формування зоологічної номенклатури української мови, вплив на неї інших мов.

У першому розділі “Семантична структура української зоологічної лексики” дається семантична характеристика номенів у складі тематичних і лексико-семантичних груп, відзначаються семантичні відмінності номенів від слів загальноживованої лексики.

Кожна галузь науки використовує систему іменованих предметів – номенклатуру. У зоології, як і в кожній спеціальній галузі, існує певна

форма ієрархічного підпорядкування, де всі номенклатурні одиниці розміщуються в її класифікаційних схемах.

Номени сучасної української зоології перебувають у певному лексико-семантичному взаємозв'язку. Як стверджують лінгвісти, слова і їх значення живуть не окремим один від одного життям, а з'єднуються незалежно від нашої свідомості в різні групи, причому основою для такого об'єднання є подібність або пряма протилежність основного значення¹. Для більш досконалого вивчення лексичної системи використовуються не окремі слова, а цілі групи слів, які об'єднуються схожістю теми або сферою вживання. Часто тематичні групи збігаються із галузевою лексикою.

Тваринний світ, який населяє нашу планету, дуже різноманітний, налічує приблизно 1500000 видів тварин². Зоологія - "комплексна біологічна наука про тварин" (СУМ, 3, 1972, С.686), яка вивчає їх різноманітність, будову, поведінку, розмноження, походження. Вона вивчає також значення тварин у природі та в житті людини.

Тварини одного виду ведуть однаковий спосіб життя і в природі поширені на певній території, всі вони схожі своєю будовою. В зоології як науці, близькі види тварин об'єднуються у рід, близькі роди - у родини. Родини тварин об'єднуються у ряди, а ряди - у клас. Найбільша група тварин - тип. Він об'єднує декілька класів, наприклад: ссавці - клас; котячі - родина; вовк, рись, ведмідь - рід. Цю тематичну групу можна поділити на більш дрібні групи, наприклад: до родини котячих належать два роди: кішка та гепард і 30 видів тварин: пума, рись, леопард, лев, тигр, сніговий барс та ін.

При аналізі термінологічних систем враховується, таким чином, поєднання мовного та позамовного аспекту дослідження. Відношення між словами ґрунтуються тільки на позамовних факторах, вони

¹ Покровский М.М. Семантические исследования в области древних языков. -М., 1895. - С.21.

² Наумов Д.В. Зоология / Учеб. для 6-7 кл. средней школы.- М., 1987.- С.6.

об'єднуються в групу на основі понять, що позначають, за темами. В кожній такій тематичній групі слова вступають між собою в певні семантичні відношення, утворюючи лексико-семантичні ряди або групи слів. Клас ссавців (звірів) є надзвичайно великим, і назви одиниць цього класу також широкі і різноманітні. Умовно ці назви ми поділяємо на шістнадцять груп. Це найменування ряду хижаків, парнокопитних, непарнокопитних, гризунів, зайцеподібних, приматів, ластоногих, китоподібних, рукокрилих, комахоїдних, хоботних, сиреноподібних, неповнозубих і трубкозубих, ящірів, однопрохідних, сумчастих.

Лексична група - найменування тварин - у давніх пам'ятках відбита дуже нерівномірно. Назви диких і свійських тварин (бик, бобер, верблюд, вівця, віл, жеребець, заєць, кінь, кобила, коза, корова, лама, олень, пес, поросся, свиня, собака, теля, ягня), що мають спільну основу в індоєвропейських і спільнослов'янських коренях, зустрічаються дуже часто, оскільки ці тварини відігравали важливу господарську, а також військову роль у житті давніх слов'ян.

Назви тварин у зоологічній науці представлені двома видами: номени, утворені на основі народної назви, та номенклатурні найменування, що утворилися на основі латинської мови.

Наукове вивчення зоологічної номенклатури пов'язують із шведським натуралістом Карлом Ліннеєм, який запропонував однакову процедуру - надавати кожному виду тваринного світу спрощене найменування, яке складається з одного слова та родової назви: *Canis lupus* - вовк; *Canis aureus* - шакал.

Найменування тварин, основа яких є народна назва, крім прямого термінологічного значення, можуть вживатися і в переносному. Сучасна українська номенклатура на позначення тварин класу звірів становить стабільну систему, яка перебуває у процесі безперервного розвитку та удосконалення. Формування сучасної зоологічної номенклатури (найменування тварин класу ссавці) почалось у XVII ст., а процес

становлення та уніфікації розвитку української зоологічної номенклатури триває і зараз. У зв'язку з цим зоологічна лексика поповнюється новими найменуваннями: видова поведінка тварин, вівцеферма, зебоїд, зоогігієна, зоопсихологія, китобій, мічення тварин, одомашнення тварин, приматологія, скотопромисловість, теріологія та ін.

Значна кількість зоономенклатури становить споконвічно українська лексика. Наприклад, найменування тварин: бик, білка, ведмідь, вівця, вовк, заєць, їжак, кіт, кінь, коза, козел, корова, лисиця, миша, нетопир, олень, собака та ін. є основою для виникнення зоологічних термінів. Це підтверджує думку про те, що одним із шляхів розвитку української зоологічної термінології є термінологізація загальнонавчаних слів. Із виникненням наукової зоології ці слова набули спеціальної термінологічної функції у мові науки. Зоологічна термінологія є складовою частиною словникового складу української літературної мови, і тому в ній відбуваються ті ж самі лексико-семантичні процеси, що й у літературній мові.

Найпоширенішим явищем у зоономенклатурі є явище синонімії, що полягає у виборі різних мотивуючих ознак для найменування одної й тої ж тварини, галузей і розділів науки. Так, у сучасній зоологічній номенклатурі продовжують паралельно вживатися такі найменування: аддакс - нубійська антилопа; бегемот - гіпопотам; вищі вузьконосі мавпи - людиноподібні мавпи; вігонь - вікунья; ірбіс - сніговий барс; коала - сумчастий ведмідь; куниця кам'яна - білодушка; пума - кугуар, сріблястий лев; сліпак - зінське щеня, сліпедь; теріологія - мамаліологія, мамологія та ін.

Виникненню синонімії сприяють також різні джерела формування номенклатури. Вживання таких найменувань найчастіше завершується диференціацією одного із значень (двоутробка - опосум; вихухіль - хохуля; єдиноріг, одноріг - нарвал; качконіс - качкодзьоб; коала -

сумчастий ведмідь; лахтак - морський заєць; мурашкоїд - мурахоїд; нутрія - болотяний бобер; сіноставець, сіноставка - гищуха; тушканчик - земляний заєць; фінвал - оселедцевий кит; ящір - панголін) або витіснення одного з них (калан - камчатський бобер, козуля - дика коза, нутрія - болотяний бобер).

У зоологічній лексиці синонімічні відношення пояснюються і різними способами творення зоолексем: білозубка - землерийка білозуба; їхневмон - фараонова миша, мангуст єгипетський; канна - оленебик; капусниця - морська королева; піщаник, піщанка - жовтий ховрах; русак - заєць-русак. Запозичені найменування вживаються у спеціальній літературі, а їх національні відповідники - у науково-популярних виданнях.

Для зоологічної лексики характерні і словотворчі варіанти: бикові - бичачі; ведмедьові - ведмежі; зайцеві - зайцеподібні, заячі; качконіс - качкодзьоб; лінивець нашійниковий - ошийниковий лінивець; китові - китоподібні; клоачні - клоакові; мишачі - мишині; мурашкоїд - мурахоїд; плацентні - плацентарні; сліпак - сліпець; ящерові - ящероподібні.

Деякі зоологічні назви перебувають у протиставленні і є лексико-семантичними іменниковими утвореннями: бик - королева, кабан - свиня, кінь - кобила, козел, цап - коза, кутора велика - кутора мала, смугач великий - смугач малий, білий носоріг - чорний носоріг, товстий лорі - тонкий лорі, вищі примати - нижчі примати.

Антонімічні відношення складних слів базуються на протиставленні однієї з морфем: білозубка - бурозубка, товстотіл - тонкотіл. У такому випадку антонімія одного з компонентів складного слова приводить до антонімії цілого найменування.

Цілісному сприйняттю зоологічної наукової інформації не заважає наявність лексичної та дериваційної антонімії, а також багатозначних слів, на відміну від синонімії, що свідчить про те, що в зоологічній

номенклатурі процес витворення системи ще не завершений, і тому ця система і на сьогодні є незамкненою, до неї можуть входити все нові і нові лексеми.

Формування зоологічної номенклатури (клас ссавці) відбувається на національній основі. Наприклад, парадигматичну підгрупу номенів, що означають найменування ссавців родини биків, складають 73,3% національні лексеми, а у лексико-семантичній групі найменувань родини куніцевих їх 58,3%.

Високий науковий рівень сучасної зоології сприяє появи та закріпленню в ній запозичених лексем. Цей процес починає розвиватися з XVI ст. і пояснюється тим, що для позначення тварин, які не поширені на території України, залучалися запозичені лексеми, побудовані на греко-латинській основі.

Тематичні групи найменувань ссавців ряду приматів, хоботних і сирен повністю складають запозичені лексеми, у тематичній групі найменувань ссавців ряду хижаків їх 67,5%, а у тематичній групі найменувань ряду непарнокопитних - 81,8%. Це: примати, приматологія, антропоїди, бабуїн, галаго, гамандрил, гібон, горила, капуцин, коата (коайта), лемур, лорі, лорис, мавпа, маго, макака, мандрил, мартишка, орангутанг, павіан, півмавпа, резус, сапажу, сіаманг, шимпанзе; мамонт (мамут), слон; дюгонь, ламантин, сирени; боксер, бульдог, доберман-пінчер, дог, єрдельтер'єр, колі, курта, нюфаундленд, меделян, мопс, пінчер, пойнтер, сенбернар, сетер, спаніель, такса, тер'єр, фокстер'єр, шпіц, динго, койог, шакал; грізлі; борсук, калан, колонок, норка, сунс; єнот, коаті (коата); барс, гепард, ірбіс, каракал, кугуар, лев, леопард, манул, оцелот, пантера, пума, рись, сервал, тигр, ягуар; гісна, вівера, іхневмон, мангуста, цивета; аргамак, арден, ішак, кулан, лоша, мерин, мул, мустанг, осед, першерон, поні, стиплер, тарпан, текінець, фляєр, шкапа; носоріг; тапір. Запозичення із живих мов має частковий характер.

До інтернаціонального фонду належать найменування галузей і розділів науки (біологія, зоогеографія, зоологія, мамаліологія, палеозоологія), різних процесів (зообентос, зоотехніка, зоотомія, зоофімія, панзоотія), осіб за професією, родом занять (біолог, зоолог, зоотехнік) та ін. Значну роль у їх витворенні мали запозичені морфеми.

Використання морфем іншомовного походження на позначення різних галузей науки, процесів, а також фахівців здійснюється тому, що вони однозначні та відповідають вимогам стислості.

Усього ж національні номенклатурні одиниці складають 50% від загальної кількості аналізованих найменувань. Запозичених лексем теж 50%. Значне місце в українській зоологічній номенклатурі займають гібридні утворення, що складаються з національних і запозичених лексем: бамбуковий ведмідь, велика панда, вухаті кити, гієна берегова, снотовидний собака, каракульська вівця, кентські вівці, кіт барханний, кіт манул, кіт оцелот, морський леопард, морський слон, мускусний бик, мускусний пацюк, опосум водяний, полярна миша, полярний лис, сніговий барс, фараонова миша, ховрах арктичний та ін.

У процесі розвитку семантичної структури зоологічної лексики виявлено найменування, що відомі в інших галузях науки. В астрономії (Велика Ведмедиця, Мала Ведмедиця, Гончі Пси, Великий Пес, Малий Пес, Малий Кінь, Малий Лев, тропік Козерога), ветеринарії (кручена вівця, кручений баран), тваринництві (порослива свиня, фуражна корова) зоологічні лексеми виступають домінантою складних утворень.

Частина їх стає уточнюючим компонентом для створення:

1) ботанічної номенклатури: баранячий горошок, верблюжа колючка, ведмеже вушко (вухо), вовча лапа, вовче лико, вовче тіло, вовчий горох, вовчий сон, вовчі ягоди, заяча капуста, заяча конюшина, заяча кривця, заячий салат (заяча салата), заячий холодок, кінський каштан, кінський щавель, котяча лапка (котяча лапочка), котяча м'ята (кошача

м'ята), котячий горошок, мамонтове дерево, мишачий горошок, оленячий мох, собача кропива, собача петрушка, собача рожа, собаче мило, собачі ягоди, тигрова лілія;

2) геологічної: баранячий лоб, вовчий грот, мамонтова печера;

3) медичної: вовча паща, вовчий лишай, заяча губа, слонова хвороба;

4) мисливської, військової справи: вовча яма.

Крім того, в українській мові вживаються такі термінологічні сполучення, до складу яких входять зоолексеми або їх похідні: бій биків, звіриний стиль, кінський двір, кінський завод, кінська сила, кінська торговиця, кінський ярмарок, мамонтова (мамутова) кість / кістка, слонова кість (кістка), слоновий папір.

Таким чином, зоологічна номенклатура являє собою незамкнену лексичну систему і є основою творення термінів та стійких сполучень.

У другому розділі "Структурно-дериваційні типи зоолексем" аналізуємо структурну систему зоологічних номенів (клас ссавці).

У зоологічній номенклатурі (найменування ссавців) наукові поняття виражаються іменниками. Прикметники є елементами складних слів і словосполучень.

У граматичній структурі зоологічної лексики (клас ссавці) виділяються зоологічні номени (вони складають 44% від загальної кількості аналізованих лексем - водосвинка, мамаліологія, товстотілі) і терміни-словосполучення (їх 56% - велика піщанка, гепард азіатський).

Значна частина зоолексем є давніми, непохідними утвореннями і з погляду сучасної української мови не підлягають поясненню.

Їх значення можуть трактувати лише етимологічні словники. Непохідні лексеми, хоча в мові - основі вони є похідними утвореннями, поділяються на дві групи з погляду походження: національні та запозичені.

До питомих найменувань належать 54 зоолексеми:

баран, бик, білка, бобер, бугай, валах, ведмідь, вепр, видра, вихухіль, вівця, віл, вовк, горностай, заєць, звір, зубр, ізюбр, їжак, кажан, кінь, кіт, кнур, кобила, коза, корова, крит, куна, лайка, лань, ласка, лис, лось, миша, нетопир, олень, пес, поросся, росомаха, свиня, серна, скот, собака, соболь, тел'я, тур, ховрах, хом'як, хорт, хохуля, худоба, щеня, щур, ягня.

Запозичені непохідні зоолексеми представлені 79 одиницями: архар, бабак, байбак, барс, бізон, борсук, бурундук, верблюд, вівера, газель, гепард, гібон, гієна, горила, дельфін, джейран, доberman, дог, дюгонь, єнот, єхидна, жирафа, зебра, зебу, ішак, кабан, кабарга, кашалот, кенгуру, кит, колонок, кріль, ламантин, лев, лемур, леопард, лорі, лоша, льоха, мавпа, мамонт, мангуста, марал, меделян, мерин, мопс, морж, нерпа, нутрія, ондатра, опосум, осел, панголін, панда, пантера, пінчер, примати, рись, сайга, сарна, сирена, скунс, слон, сугак, сурок, тапір, тарбаган, тер'єр, тигр, тушканчик, тюлень, фауна, цап, цивета, шакал, шиншила, шкапа, ягуар, ящір.

У системі досліджувальної лексики вони виступають немотивованими словами у словотворчих гніздах, які об'єднують споріднені слова на основі семантичної спільності.

Серед непохідних слів виділяються окремі слова, які не є твірними і не мають похідних. Тому вони не створюють словотворчих гнізд. Є вони запозиченнями і належать до міжнародних найменувань тварин:

англійські: боксер, бульдог, гемпшир, гну, грізлі, динго, лемінг, мустанг, пойнтер, поні, сейвал, сетер,спанієль, стиплер, фінвал, фляєр, шропшир;

французькі: арден, бабуїн, вампір, дромадер, дромедар, маго, макі, муфлон, ньюфаундленд, павіан, першерон, прекос, рамбульє, раса, сапажу;

тюркські: аргалі, аргамак, бахмат, дзерен, ірбіс, калан, каракал,

корсак, кулан, мауул, тарпан, харза;

африканські: галаго, геренук, канна, куду, мандрил, окапі, шимпанзе;

німецькі: антилопа, мартишка, пудель, такса, шпіц;

іспанські: вігонь, вікунья, гуанако, інфантадо, коаті, лама;

індіанські: агуті, карибу, коата, койот, кугуар, оцелот;

латинські: аддакс, гіпопотам, лорис, резус;

із санскриту: гарна, гаур, гаял;

грецькі : онагр, пардус;

арабські : мегарі, мехарі;

португальські: макака, сервал;

малайські: орангутанг, сіаманг;

італійські: капуцин;

шведські: нарвал;

гебрайські: бегемот;

з австралійських мов: коала.

Залежно від способів вираження у процесі словотворення номен утворюються неморфологічним і морфологічним способами.

Крім того, у процесі розгляду словотворення зоономенів ми аналізуємо похідні структури від українських зоонайменувань.

Неморфологічним способом утворено 16% номенів від загальної кількості всіх простих найменувань.

Первісна основа зоологічних номенклатурних назв - загальноповживані слова, і тому всі прості зоонайменування, що позначають тварин класу ссавців, у минулому утворені лексико-семантичним способом.

На сучасному рівні у зоологічній номенклатурі творення лексем лексико-семантичним способом найменш поширено. Цим способом утворено лише 8,5% зоолексем (беркшир, доберман, йоркшир, котик, ньюфаундленд, сенбернар). На думку мовознавців, цей спосіб не є словотворчим у повному розумінні, тому що не пов'язаний із появою формально нового слова і тому його краще розглядати у розділі,

присвяченому проблемам лексикології, а не словотворенню¹.

Ми приєднуємося до авторів дослідження "Сучасної української літературної мови", які вважають, що при лексико-семантичному словотворенні нова дериваема виникає з новими граматичними та семантичними ознаками².

Морфолого-синтаксичне словотворення здійснюється на основі переходу слів з однієї частини мови в іншу. Для зоологічної номенклатури української мови характерно утворення номенів шляхом субстантивації, тобто переходу прикметників у розряд іменників. Це - 138 найменувань типів, класів, рядів, родин, родів тварин, що складають 91,5% від загальної кількості лексем, утворених неморфологічним способом - боброві, бегемотові, ластоногі, псові, хижі, хребетні та ін.

Морфологічним способом утворено 84% номенів та їх похідних від загальної кількості зоолексем. Найбільш продуктивним різновидом морфологічного словотворення є афіксальний спосіб (76% - звірівництво, нетель, проєхидна та ін.). Найпродуктивнішими афіксами у зоолексичі є суфікс <-ник> і його варіанти (зайчатник, ломовик, панцирник; воловник, крільчатник, овечатник, телятник - найменування приміщень для тварин; звіробійник, кіннотник, маралівник, соболівник, тваринник - найменування осіб за професією, характером діяльності чи родом занять).

Великою продуктивністю серед зоолексем жіночого роду відзначається суфікс <-иц-я>, що виявляє найбільш продуктивність при поєднанні з іменниковими основами (ведмедиця, вовчиця, кролиця, куниця, ласиця, львиця, ослиця, тигриця, хортиця та ін.)

Паралельно моделі з суфіксом <-иц-я>, яка означає тварин жіночого роду, функціонує модель із суфіксом <-их-а>. Деривати цього типу характерні східнослов'янським мовам. Утворені вони від повних основ

¹ Основы построения описательной грамматики современного русского языка.- М., 1966.-С. 69.

² Словотвір сучасної української літературної мови.- К.,1979.-С.27.

іменників: бобриха, вовчиха, зайчиха, крільчиха, левиха, моржиха, слониха, цапиха та ін.

На синоніміку суфіксів <-иц-я>, <-их-а> у найменуваннях тварин жіночого роду вказують дослідники сучасної літературної мови. На їх думку, варіантність слів у лексикології тісно пов'язана з теорією слова, а саме явище межує з лексичною синонімікою однокореневих слів¹.

У словотворчій структурі зоолексем та їх похідних поширеним є полісемічний суфікс <-ин-а> (<-овин-а>, <-атин-а>), який використовується при творенні іменників, що означають тварин (буйволиня, козина; звірина, коровина, тварина, шкапина та ін.), м'ясо тварин (баранина, звірина, конина, оленина, тюленина; зайчатина, конятина, кролятина, поросятина, ягнятина та ін.), шкуру тварин (лосина, козлина, овечатина, псина та ін.), а також предмети (бабаковина, вовковина, котовина).

Характерно, що в українській мові спостерігається нерегулярне співвідношення твірної та похідної основ: вівця-овечина, овечатина; засць - заятина; ялівка - яловичина.

Досить поширеним і продуктивним в утворенні зоологічних назв і їх похідних є загальнослов'янський суфікс <-к-а> (азовка, борсучка, вівчарка, вонючка, перев'язка, піщанка, циветка - найменування тварин; бобровка, ведмедка, кобилка, козярка, мишоловка - найменування предметів; свинарка, скотарка - найменування осіб за професією).

Найбільш численною групою прикметників, мотивованих найменуваннями тварин, є присвійно-відносні. Активно використовуються для творення таких прикметників суфікси <-ач-> (<-яч->): бичачий, лошачий; волячий, видрячий, котячий, оленячий, псячий та ін., <-ов->: барсовий, борсуковий, єнотовий, кажанковий, котиковий та ін., <-ев-> (<-єв->): куницевий, песцевий, соболевий, тюленевий;

¹ Семиряк В.Д. Словообразовательные варианты в современном украинском языке // Автореф. дис. ... канд.филол.наук.-Харьков, 1973.-С.4.

горностаєвий, нутрієвий та ін.

Чимало номенів утворюється способом осново- та словоскладання. Це 23% лексичних одиниць, що пов'язані з тваринним світом і утворилися за допомогою спеціалізованих словотворчих засобів, на позначення тварин (вовкодав, голкошерст, єнот-полоскун, мавпоїд, медоїд, носоріг, олень-мазама, соня-повчок, трубнозуб, широковух, щуролов та ін.), різних предметів (воловід, парокінка та ін.), осіб за родом діяльності (звіролов, китобій, китобоєць, скототорговець та ін.), галузей науки, наукові терміни (біологія, зоологія, зоотомія, неозоологія, палеозоологія, приматологія, теріологія та ін.), різних приміщень (звіроферма, свиноферма, скотомогильник та ін.) та галузей господарства (вівцерадгосп, китобаза, скотопромисловість та ін.).

Лише 1% складають аббревіатури (зооветгдільниця, зоокабінет, зоосад, зооцентр та ін.). Це пояснюється тим, що такі найменування обмежені сферою використання.

Аналіз словотворчої структури зоонайменувань на сучасному етапі дає можливість говорити про те, що кількісна перевага належить лексикалізованим термінологічним сполученням. Терміни-словосполучення у складі зоологічної термінології складають 56% від загальної кількості зафіксованих лексем. Такі утворення відрізняються більшою інформативністю та мотивованістю від зоолексем.

Аналіз термінологічних словосполучень сучасної зоологічної термінології (клас ссавці) дозволяє виділити найбільш вживані моделі: "П + Г"¹ (73,5%): бабак сірий, кенгуру сірий, мураход гривастий, окапі африканська, тюлень - монах гавайський; "І+Г" (6%): бик гаур, газель Гранта, міграція тварин, пантера леопард, собака динго; "П+І+П" (7,1%): азіатський оленець великий, безперий дельфін бородавчастий, мишачий лемур мадагаскарський; "П+П+Г" (4,6%): азіатський дворогий носоріг, бульдогові летючі миші, південний морський слон; "П+І+Г" (3,3%): видотипова поведінка тварин, товстохвостий тушканчик

¹ У дисертації прийнята така символіка: І-іменник, П-прикметник.

Житкова; “І + П + І” (1%): покриви тваринних організмів, порода тонкорунних овець; “П + П + І + І” (віденська блакитна порода кролів); “П + І + І + І” (гормональна регуляція поведінки тварин).

Найчисленнішою групою українських зоологічних термінів-словосполучень є дволексемні утворення. Якщо найменування тварин, а також поняття деяких предметів, пов’язаних із тваринами, не завжди можна висловити одним словом або бінарним термінологічним словосполученням, то тоді використовують три-, чотири-, п’яти- та шестикомпонентні терміни. Багатокомпонентні утворення складають лише 22,6% від загальної кількості всіх термінологічних словосполучень.

Отже, лексикалізовані синтаксичні одиниці у зоологічній термінології (клас ссавці) утворюються за допомогою традиційних для української мови засобів і у той же час мають специфічні особливості.

Словотворення термінологічних сполучень, що побудовані за моделлю підрядної залежності компонентів, у зоологічній термінології найбільш продуктивне, на відміну від синтаксичного способу словотворення літературної мови.

Лексико-семантичний і словотвірний аналіз зоологічних назв сучасної української мови дає можливість зробити такі висновки:

Сучасна українська номенклатура на позначення тварин становить стабільну систему, яка перебуває у процесі безперервного розвитку та удосконалення. У структурно-семантичному відношенні сучасна номенклатура (клас ссавці) становить своєрідну систему, до складу якої входять численні одиниці, що мають спільні та відмінні ознаки.

У процесі аналізу семантичної структури зоологічної лексики виявлено: терміни та номенклатурні одиниці, що вживаються у зоотермінології (клас ссавці); найменування, що означають тварин інших класів; найменування, що відомі у ботаніці, астрономії, геології, ветеринарії, тваринництві, медицині, мисливстві, військовій справі.

Із виникненням наукової зоології загальнозживані слова набули спеціальної термінологічної функції у мові науки. Все це говорить про те, що зоологічна термінологія є складовою частиною словникового складу української літературної мови, і тому у ній відбуваються ті ж самі лексико-семантичні процеси, що й у літературній мові.

Найпоширенішим явищем у номенклатурі є явище синонімії, що полягає у виборі різних мотивуючих ознак для найменування одної й тої ж тварини, явища. Виникненню синонімії сприяють різні джерела формування номенклатури. Вживання таких найменувань найчастіше завершується диференціацією одного із значень або витісненням одного з них.

Для зоологічної лексики характерні і словотворчі варіанти, і наявність лексичної та дериваційної антонімії, а також багатозначних слів, що свідчить про неупорядкування досліджувальної системи.

Формування зоологічної номенклатури (клас ссавці) відбувається на національній основі. Високий науковий рівень сучасної зоології сприяє появі та закріпленню в ній запозичених термінів. Цей процес починає розвиватися з XVI століття. Значна кількість запозичених номенів з'явилася у середині XX століття, коли відкрилися великі можливості у дослідженні живої природи. Але основи наукового вивчення вітчизняної фауни, систематика тварин були закладені у XVI - XIX століттях. На цей час припадає основна маса греко-латинських запозичень, яка ввійшла до складу сучасного термінологічного словника багатьох галузей науки та техніки. Запозичення із живих мов має частковий характер.

Досліджуючи структурну систему зоологічних термінів (клас ссавці), виділяємо терміни-слова і терміни-словосполучення. У процесі творення слів-термінів використовуються морфологічний, морфолого-синтаксичний і лексико-семантичний способи. Поширеним типом побудови українських зоологічних термінів (клас ссавці) є творення

лексикалізованих словосполучень, які виконують функцію найменувань. Аналіз термінологічних сполучень дає можливість стверджувати, що всі моделі досліджуваної термінології утворені за загальними законами українського словотвору.

Основні ідеї та положення дисертації відображені у таких публікаціях:

1. Становлення та розвиток зоологічної номенклатури української мови // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку / Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. - Херсон, 1997 - Ч.2. - С.105-108.

2. Морфологічний спосіб словотворення українських зооназв (прості та складні найменування тварин) // Дослідження з мовознавства / Збірник наукових праць. - Дніпропетровськ, 1997. - Т.4-С.

3. Терміни-словосполучення у складі зоологічної лексики української мови // Дослідження з мовознавства. Збірник наукових праць. - Дніпропетровськ, 1997. - Т.5.-С.

4. Виховання національної самосвідомості у процесі вивчення словотворчої будови українських зооназв // Виховання національної самосвідомості у школярів / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції.-К.,1996.-С.79-81.

5. Термінологічна лексика як засіб формування мовної культури особистості// Культура і освіта: проблеми, пошуки, творчі знахідки. - Вінниця, 1995. -Вип. 2. -С. 160-161.

6. Використання екологічних матеріалів у процесі викладання мови // Гуманітарна освіта і проблеми молоді/ Матеріали і методичні рекомендації Всеукраїнської науково-практичної конференції.-Херсон,1995.-Вип.2.-С.101-102.

7. Природоохоронна робота на уроках української мови// Методика вивчення лексики і фразеології в школі/ Методичні рекомендації вчителям-словесникам.- Запоріжжя,1991.-С.44-50.

8. Міжпредметні зв'язки при здійсненні екологічного виховання на уроках рідної мови //Рациональное использование, охрана, воспроизводство биологических ресурсов и экологическое воспитание/ Тезисы Республиканской конференции. - Запорожье, 1988. - С.227 - 278 / Під прізвиськом Дзюба О.П.

Карабута Е.П. Лексико - семантическая и словообразовательная структура зоологических наименований современного украинского языка.

Диссертация в виде рукописи на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык: Днепропетровский государственный университет, 1997.

В диссертационной работе исследуется семантико-словообразовательная структура зоолексем (класс млекопитающие) украинского языка. В работе впервые в украинистике анализируется история формирования и становления украинской зоологической лексики (наименования млекопитающих), определяются основные способы словообразования, раскрываются их семантические и словообразовательные особенности, изучается продуктивность, логическая целесообразность и предпочтение одних моделей и конструкций над другими.

Karabuta E.P. Lexiko - semantic and derivational structure of zoological names in the Modern Ukrainian languages.

Dissertation for the degree of Candidate of Linguistics on speciality 10.02.01. - the Ukrainian language. - Dnepropetrovsk State University. - Dnepropetrovsk, 1997.

The thesis deals with the semantic and derivational structure of zoolexemes (class of mammalia) in the Ukrainian language. It is the first research work in which the derivation and development of zoolexemes have been examined; the main means of word - building have been defined and classified alongside with revealing their semantic and derivational peculiarities; besides the productivity, logical expediency and preference of some derivational models to others have been studied.

Ключові слова: термінологія, зоологічна номенклатура, тематичні, лексико-семантичні групи, номен, найменування, лексема, словотворчий тип, твірна основа, модель.

Підписано до друку 25.07.1997 р. Об'єм 1,0. Формат 60x84/16
Друк різнографія. Папір офсетний.
Наклад 100пр. Зам. 35/66
Друкарня Облпрофспілки, 325000, м. Херсон, вул. 9 Січня 38.

433301

AB 38.346